

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14003824>

QADIMGI TURKIY TILLARDA EGALIK KATEGORIYASI

Ikhbol Shamsudinova

Ismoilova Shahlo,

Karomatova Parvina

TerDU, o‘zbek filologiya fakulteti talabalari

ANNOTATSIYA: qadimgi turkiy tillarda egalik kategoriyasi, turkiy tillar tilshunosligi va tarixiy lingvistikasida muhim o‘rin egallaydi. Ushbu maqolada egalik kategoriyasining tushunchasi, uning grammatik tuzilishi va turli qadimgi turkiy tillarda ifodalanishi tahlil qilinadi. Ayniqsa, turkiy tillarning morfologik xususiyatlari, egalik affikslarining qo‘llanilishi va ularning semantik xususiyatlari ko‘rib chiqiladi.

KALIT SO‘ZLAR: egalik kategoriyasi, agglyutinatив, qadimgi turkiy til, morfologik tip, singarmonistik tur.

Qadimgi turkiy tillar, o‘ziga xos grammatik va leksik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bu tillarda egalik kategoriyasi, ijtimoiy va madaniy munosabatlarni aks ettiruvchi muhim struktura hisoblanadi. Egalik, biror narsaning kimga yoki nimaga tegishli ekanligini ko‘rsatish bilan bog‘liq bo‘lib, tilning semantik qatlamini boyitadi. Qadimgi turkiy tillarda egalik kategoriyasi ko‘plab shakllarda ifodalangan. Bular: shaxsiy egalik, jinsiy egalik va mulk egaligi kabi turlarga bo‘lingan. Bu turlar, o‘z navbatida, ijtimoiy munosabatlar va madaniyat bilan bog‘liqdir. Qadimgi turkiy tillar (masalan, qoraqalpoq, o‘zbek, Qozon turkchasi) tarixan ko‘plab ijtimoiy o‘zgarishlar va madaniy almashuvlar ta‘sirida rivojlangan. Egalik kategoriyasi, bu tillarning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan omillardan biri bo‘lib, turli ijtimoiy strukturani ifodalashda yordam beradi. Misol uchun, *ota* so‘ziga egalik qo‘shimchasi

qo'shilsa, **otam** (*mening otam*) kabi shakl hosil bo'ladi, bu esa egalik yoki qarindoshlik munosabatlarini ifodalaydi. Asosan, turkiy tillarda o'zakning unli yoki undosh bilan tugashiga ko'ra egalik qo'shimchalari turli variantlarda qo'shiladi. X.A.Dadaboyev, Z.T.Xolmonova muallifligidagi "Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi" o'quv-qo'llanmasiga tayangan holda quyidagi ma'lumotlarni keltiramiz.

1. Birlik sondagi 1 shaxsda turkiy tillarga xos egalik qo'shimchalari mushtarakdir. Shu bilan birga, *-im/-im* shaklidagi unli *u* tovushiga aylanishi mumkin. Bu shaxsning ko'plikdagi *-imiz* shakli ko'pgina turkiy tillarda *-ibiz*; yoqut tilida *-bit/-bit* (*agabit "mening otam"*), tuva tilida *-ivis/-vis* shakllarida qo'llanadi.
2. II shaxs birlik qo'shimchalari turk, gagauz, ozarbayjon tillarida *-n*, *-in* shaklida qo'llanadi. Ammo chuvash tilida bu shakl qadimgi holatini saqlagan: *og'ilig'-vil-u* (*sening o'g'ling*). Ko'plikda, asosan, *-g'ig // -niz* shakli, turk, gagauz, ozarbayjon tilida *-niz/-niz*, tatar, boshqird, qumiq tillarida *-giz // -giz* shakli mavjud. Sibir tillarida ancha farqli: chuvash tilida *-r*, *-r*, yoqut tilida *-gt*, *-xt*, oltoy tilida *-g'ir*, *-xir* shaklida uchraydi. Bu affikslar qadimiy shakllarning o'zgarishi natijasida shakllangan.
3. III shaxsning qadimgi variantlari saqlanib qolgan. Tuva, xakas, shor tillarida *-si/zi* ga o'tgan: *kimezi* (kemasi); boshqird tilida *-hi: otahi (otasi)*. Olimlar *-si* shaklining ajratish ma'nosi borligini ta'kidlab, grammatik shaklning kelib chiqishini shu ma'no bilan izohlaydilar.

Qadimgi turkiy tillarda egalik kategoriyasi, ayniqsa, egalik qo'shimchalari orqali o'z ifodasini topgan va bu qo'shimchalar grammatik tizimda muhim ahamiyat kasb etgan. Bu tillar uzoq vaqt davomida ishlatilib kelgan va turkiy tillarning rivojlanishi jarayonida egalik tizimining tuzilishi murakkablashgan. Quyidagi keltirilgan bir nechta muhim ma'lumotlarga to'xtalamiz:

1. Egalikning konsonant va vokal bilan bog'liqligi

Qadimgi turkiy tillarda egalik qo'shimchalari ko'pincha so'zning oxiridagi tovushlarga qarab o'zgarib turgan. Agar so'z unli tovushga tugasa, egalik qo'shimchasi

bevosita qo‘shilgan, agar undosh tovush bilan tugasa, undosh tovushdan keyin egalik qo‘shimchasi kelgan. Masalan:

Ana (ota) + -m → Anam (mening onam)

Er (yer) + -im → Erim (mening yerim)

2. Sintaksis va egalik

Qadimgi turkiy tillarda egalik bilan bog‘liq konstruktsiyalar, odatda, so‘z tartibi va sintaksisda ham o‘z o‘rniga ega bo‘lgan. Egalik qiluvchi va egalik qilingan narsa orasidagi munosabatni aniqroq ifodalash uchun so‘z tartibiga e‘tibor berilgan. Odatda, egalik qiluvchi so‘z oldin, egalik qilingan narsa esa keyin kelgan:

Menim atam (mening otam) Bu ko‘rinishdagi struktura hozirgi turkiy tillarda ham ko‘pincha saqlangan.

3. Egalik konstruktsiyalarining keng ko‘llanilishi

Egalik kategoriyasi nafaqat oila a‘zolariga yoki shaxsiy narsalarga nisbatan ishlatilgan, balki abstrakt tushunchalar, fazilatlar va hatto ijtimoiy mavqega ham egalikni ifodalagan. Masalan:

Tegining ilmi (uning ilmi)

Begning kuchi (begning kuchi)

4. Egalikni ifodalovchi leksik birikmalar

Qadimgi turkiy tillarda egalik faqat qo‘shimchalar orqali emas, ba‘zan alohida leksik birliklar orqali ham ifodalangan. Masalan, "mening" degan ma‘noni ifodalovchi so‘zlar yoki iboralar qo‘llangan va ular qo‘shimchalar bilan birgalikda ishlatilgan.

Xulosa o‘rnida shuni ta‘kidlamog‘imiz joizki, qadimgi turkiy tillarda egalik kategoriyasi, tilning semantik va grammatika tuzilishida muhim rol o‘ynaydi. Bu kategoriya, til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqani ko‘rsatish bilan birga, ijtimoiy munosabatlarni ham ifodalaydi. Egalik kategoriyasi nafaqat tilda, balki qadimgi turkiy jamiyatining ijtimoiy va madaniy hayotini ham aks ettiruvchi muhim omil sifatida qabul qilinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. X.A.Dadaboyev, Z.T.Xolmanova "Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi", Toshkent– 2015.
2. Yo‘ldoshev, B. (2006). Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi nashriyoti.
3. Hojiev, A. (1985). O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.
4. Qayumov, A. (1980). O‘zbek tili tarixi. Toshkent: Fan nashriyoti.
5. Qurbonov, A. (2007). Qadimgi turkiy til. Toshkent: Universitet nashriyoti.